

tserkov' v period obshchestvennykh transformatsii 40–50-kh godov XX veka: Ocherki istorii [Moscow and Eastern Europe. Power and church in the period of social transformations of the 40-50-ies of the XX century: Essays on history]. M.: ROSSPEN, 2008. 807 s. 7. Vlast' i tserkov' v Vostochnoi Evrope. 1944–1953 gg. Dokumenty rossiiskikh arkhivov [Power and Church in Eastern Europe. 1944–1953 Documents of Russian archives]: v 2 t. T. 1. M.: ROSSPEN, 2009. 887 s. 8. Gosarkhiv Rossiiskoi Federatsi. F. 6991. Op. 1. D. 149. 9. Gosarkhiv Rossiiskoi Federatsi. F. 6991. Op. 1. D. 80. 10. Gosarkhiv Rossiiskoi Federatsi. F. 6991. Op. 1. D. 294.

Элла Быстрицкая

**ЭКУМЕНИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ 1940-Х ГГ. И РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ:
ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМЫ**

В статье на основе архивных документов выяснено отдельные аспекты институционализации экуменического движения, его мощное воздействие на процессы консолидации мирового христианства во время и после Второй мировой войны в противовес Русской Православной Церкви и Святому Престолу. Проанализировано отношение к Всемирному Совету Церквей со стороны Российской Православной Церкви и причины конфликтности ее отношений с Англиканской Церковью.

Ключевые слова: экуменическое движение, Русская Православная Церковь, Совет по делам РПЦ, Англиканская Церковь, Святой Престол.

Ella Bystrytska

**ECUMENICAL MOVEMENT DURING THE 1940S AND RUSSIAN ORTHODOX CHURCH:
POLITICAL ASPECT OF THE ISSUE**

In the article the some aspects of institutionalization the ecumenical movement, its impact on the processes of consolidation the world Christianity during and after the Second World War as opposed to the Russian Orthodox Church and the Holy See have been analyzed on the basis of archival documents. The attitude of Russian Orthodox Church to the World Council of Churches and the Church of England have been shown by the author.

Key words: the ecumenical movement, the World Council of Churches, the Russian Orthodox Church, the Church of England, the Holy See.

УДК 37.04.5:141.45 «1940/1950»

Вікторія Терещенко

**МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВНОГО АТЕЇЗМУ
В СЕРЕДИНІ 1940–1950-Х РР.**

У статті, на основі аналізу наукових публікацій, архівних документів та преси, розглядаються заходи радянської влади щодо впровадження атеїстичних цінностей у життя радянського населення в середині 1940–1950-х рр. Значна увага приділена діяльності культурно-освітніх установ на Полтавщині з питань антирелігійної пропаганди.

Ключові слова: державно-церковні відносини, антирелігійна пропаганда, атеїстичне виховання, Полтавське обласне лекційне бюро, Полтавський інститут удосконалення кваліфікації учителів.

Аналіз партійно-державної політики щодо Церкви, релігійних інституцій та віруючих в Україні в середині 1940–1950-х рр. є важливою складовою сучасних історичних досліджень. Науковий інтерес до різних її аспектів зумовлений як суперечливістю цієї епохи, так і намаганням з'ясувати витоки рецидивів антирелігійних кампаній, закономірності мімікрії політики радянської держави у галузі державно-церковних відносин. Дослідження релігійних процесів в Україні у добу тимчасової лібералізації суспільно-політичного життя дають підстави стверджувати, що радянська влада, формально визнаючи засади відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, свободу релігійних культів і водночас свободу антирелігійної пропаганди, насправді дотримувалася курсу на обмеження релігійного життя в усіх сферах.

Автор ставить за мету розкриття механізмів державного впливу на суспільну свідомість, формування морально-ціннісних орієнтацій через систему атеїстичного виховання, акцентує увагу на нових або удосконалених його формах упродовж 1940–1950-х рр. Особлива увага звертається на діяльність партійних органів щодо формування науково-матеріалістичного світогляду та атеїстичного виховання молоді у навчальних та позашкільних закладах на території Полтавщини. Важливим аспектом уваги автора є спроба з'ясування образу «іншого», тобто колективного або

індивідуального суб'єкта українського суспільства, який, незважаючи на потужну систему антирелігійних обмежень і тиску, не втратив орієнтири віри і не відмовився від неї.

Аналіз предмета дослідження здійснюється на прикладі Полтавської області, оскільки на її теренах простежується ціла низка закономірностей, притаманних іншим областям Лівобережної України.

Оцінюючи історіографію порушеної проблеми, підкреслимо, що вона знайшла відображення у ряді публікацій вітчизняних істориків і релігієзнавців. Питання змісту політики державного атеїзму, наступу на Православну Церкву досліджував М. Лагодич [4]. Форми і методи боротьби з релігією та Церквою в Україні в умовах «відлиги» (1953–1964 рр.) вивчає О. Тєвікова [8]. Процеси атеїзації суспільства через ідеологічний вплив на населення у західноукраїнських областях на прикладі Української Греко-Католицької Церкви аналізує у своїх працях Я. Стоцький [7].

Джерельною базою вивчення механізмів державної атеїстичної політики та її регіональних особливостей стали матеріали фондів Державного архіву Полтавської області [1–3]. У документах зафіксовано теоретичні засади та практичні методи боротьби із релігією. Іншою важливою групою джерел є періодика Полтавщини досліджуваного періоду, яка є віддзеркаленням реагування партійних і державних органів на стратегію і тактику держави у визначенні пріоритетів антирелігійної політики [5–6; 9].

Факти свідчать, що всередині 1940–1950-х рр. держава не відмовилася від боротьби із релігією. Однак вона змістила акценти з відкритого терору на методи атеїстичної пропаганди, якою намагалася охопити усі групи й верстви населення, як за віком, так і соціальним статусом. Її метою декларувалася критика релігії та діяльності її служителів з точки зору наукового матеріалістичного розуміння світу, доведення шкідливості релігійних традицій і формування негативного образу віруючого як «іншого» – аномального в контексті радянської дійсності, незрозумілого для решти суспільства, байдужого до релігії. Найбільш активну участь у цьому процесі брали культурно-освітні заклади: бібліотеки, музеї, клуби, а також преса. Удосконалювалися й поширювалися масові форми роботи із людьми, серед яких О. Тєвікова вирізняє лекції й науково-атеїстичні лекторії, тематичні вечори запитань і відповідей, усні журнали, «голосні читання», клуби й пересувні клуби атеїста [8].

Значну роль у процесі атеїстичної пропаганди відіграло товариство «Знання», створене 29 квітня 1947 р., згідно з постановою Ради Міністрів СРСР № 1377 «Про Всесоюзне товариство з поширення політичних і наукових знань». Ця громадська організація створювалася на базі всесоюзного лекційного бюро при Міністерстві вищої освіти СРСР, до складу якого входило Державне видавництво антирелігійної літератури, ряд великих музеїв [4]. У областях створювалися його первинні структури, основною формою діяльності яких визнавалася лекційна просвітницька робота. Зокрема, на Полтавщині в системі пропагандистських органів функціонувало Полтавське обласне лекційне бюро Полтавського обласного відділу культосвітньої роботи. Аналізуючи плани роботи та протоколи засідань названої організації, виявлено пріоритетність антирелігійної тематики, пильну увагу, навіть надмірну прискіпливість до змісту атеїстичних постулатів, обґрунтованих у текстах лекцій. Наприклад, у кварталному плані роботи Обласного лекційного бюро на 1949 рік центральне місце займають лекції на антирелігійні теми, серед них «Будова Всесвіту», «Релігія та її класова суть», «Комунізм та релігія». Затверджувалися календарні графіки виїздів лекторів у райони, наголошувалося на неприпустимості зриву атеїстичних заходів у сільській місцевості [1, арк. 9].

Серед опрацьованих матеріалів діяльності бюро привертає увагу «Пам'ятка лектору», датована 1951 р. про те, як потрібно готувати лекції на природничо-наукові теми, які, на думку ідеологів – авторів пам'ятки, апіорі мають розвінчувати «релігійні забобони». У документі говориться, що «всяка лекція на природничо-наукову тему має бути антирелігійною, спрямованою на викриття брехливості, реакційності релігійної ідеології. Кожна лекція повинна бути пройнятною переконливою критикою релігії, як антинаукової, ворожої матеріалістичному світогляду» [2, арк. 20]. Отже, радянська держава залишилася вірною стратегічному курсу державно-церковних відносин.

З середини 1950-х рр. партійне ставлення до релігії ще більше загострюється і набуває характеру «войовничого» атеїзму. 7 липня 1954 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення». Вона послужила поштовхом до широкого наступу на релігію з метою зменшити, а, за можливості й припинення релігійних впливів на соціалістичне суспільство. Як наголошує Я. Стоцький, ця постанова засвідчила, що релігійна свідомість населення була серйозним опонентом до радянської ідеології [7].

У намаганні сконструювати образ «іншого» у свідомості пересічних українців як «образу ворога» й «правопорушника» в особі священнослужителів і Церкви, відкрити агресивну позицію зайняла преса, яка звинувачувала релігію не тільки в тому, що вона «стоїть на перешкоді побудови

комунізму», а й у духовному поневоленні та моральному розладі радянських громадян. Усі газети зобов'язані були систематично друкувати пропагандистські статті, кореспонденції із антирелігійного питання [8].

Обласна газета «Зоря Полтавщини», як орган обкому КПУ, оперативно реагувала на директивні документи. Так, у випусках газетих від 12 жовтня та 15 грудня 1954 р. вміщені статті, які гостро критикують релігію як «антинауковий забобон», а також схвально оцінюють форми і методи проведення атеїстичної пропаганди серед населення області. Наприклад, автор однієї зі статей, О. Ладур, з емоційним піднесенням інформує про те, що педагогічний колектив Рашівської середньої школи Гадяцького району постійно проводить науково-атеїстичну пропаганду серед учнів школи та їх батьків. Особливо автор акцентує на ролі природничих наук і вихваляє учителів географії, фізики, астрономії, які на своїх уроках переконливо доводять безглуздість різних релігійних тверджень про створення світу Богом. Натомість вони розповідають учням про вчених – «борців за науку, які стали жертвами релігійного фанатизму та мракобісся» [5, с. 4].

Матеріали преси демонструють і альтернативні приклади недієвості антирелігійної пропаганди та непокірної поведінки населення. Зокрема, стаття В. Тищенка «Сарські храми», вміщена у газеті Зоря Полтавщини від 6 жовтня 1954 р. з осудом описує процес святкування храмового свята у селі Сари Гадяцького району: «У вівторок, 21 вересня біля церкви, розташованої на території колгоспу імені Калініна, можна було спостерігати дивну для наших часів картину. І в церкві, і біля неї було чимало людей. Це віруючі і невіруючі зібралися на «храмове» свято. Серед них були не лише старі дідусі й бабусі, але й молоді колгоспники, комсомолец В. Приступа, дружина комуніста Г. Битченка...» [9, с. 3]. Разом з тим, автор мимоволі констатує недієвість і примітивність стандартних форм антирелігійної пропаганди. В. Тищенко звертає увагу на те, що в с. Сари у колгоспному клубі постійно читаються лекції на науково-атеїстичні теми, проводяться тематичні вечори. Але, незважаючи на ці зусилля, антирелігійна робота залишається малоефективною, особливо серед молоді: «про те в якому вона стані зараз свідчить такий неймовірний факт: 21 вересня в колгоспі імені Мечникова зірвалися звітно-виборні комсомольські збори тому що комсомольці святкували «храм»» [9, с. 3].

Обласна преса знайомила читачів із новими опублікованими книгами. Науковець В. Мирний у «Зорі Полтавщини» за 1 червня 1958 р. аналізує нове популярне видання головного радянського ідеолога боротьби із релігією Є. Ярославського «Біблія для віруючих та невіруючих», яке оцінює як сенсаційну подію. Автор статті розглядає Біблію, як «творіння багатьох поколінь що знаходились на низькому ступені свого розвитку, бо лише тоді могли виникати такі примітивні уявлення про всесвіт та людське суспільство» [6, с. 3]. Він, покликаючись на сюжети книги Є. Ярославського, намагається розвінчати релігійну мораль. На прикладі святого Авраама показує, що «нічого повчального в житті цього скотаря не було. Ради свого збагачення він торгував своєю дружиною, видаючи її за сестру. Незважаючи на те, що його викрили, «благородний патріарх» не припинив свої торгівлі. З способу життя Авраама можна пересвідчитись, що релігійна мораль як небо від землі відрізняється від моралі комуністичної» [6, с. 3]. Убивчий сарказм і загальна спрямованість статті В. Мирного скеровувалися, передусім, на віруючих, які вагаються перед вибором відходу від релігії, шкільну і студентську молодь.

Пильна увага борців із релігією до підростаючого покоління було частиною виховної доктрини. Аналізуючи матеріали звітів про роботу Полтавського обласного інституту удосконалення кваліфікації учителів за 1957–1958 рр. зустрічаємо методичні рекомендації щодо систематичного проведення атеїстичних заходів. Особлива роль у цьому питанні відводилася конкретним прикладам, на яких учителі мали красномовно і переконливо доводити шкідливість релігії та жорстокість її служителів. У звітах йдеться про дидактичні й виховні методи, що використовували вчителі у процесі вивчення окремих тем шкільних навчальних дисциплін для формування матеріалістичного світогляду, осуду церковників, особливо інквізиції, які жорстоко «розправлялися з винахідниками, талановитими людьми». Разом з тим підкреслювалося, що «в наш час всі мають можливість вести наукову діяльність. Наші винахідники користуються великим авторитетом і держава забезпечує їх необхідними умовами для наукової діяльності» [3, арк. 46].

Отже, досліджуючи механізм реалізації атеїстичної політики у 1940–1950-х рр., можна стверджувати, що основними його складниками були методи антирелігійної пропаганди, пропагування та нав'язування думки про шкідливий вплив релігії на свідомість населення. Влада в антирелігійній роботі широко використовувала різноманітні засоби ідеологічного впливу, відмовившись від безпосереднього терору. Контролюючи і спрямовуючи роботу культурно-освітніх закладів, держава формувала іншу систему цінностей, у якій не відводилося місця релігії.

Список використаних джерел

1. Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.). Ф. Р-6828. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 9.
2. Держархів Полтавської обл. Ф. Р-6828. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 20. 3. Держархів Полтавської обл. Ф. Р-5465. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 46. 4. Лагодич М. Антирелігійна боротьба в СРСР у середині ХХ ст. // Матеріали міжнародної научної конференції «Взаимоотношения между политикой и христианством», Донецьк, 24–25 лютого, 2006. Ровно: ППДМ, 2006. С. 39–43. 5. Ладур О. Науково-атеїстична пропаганда в школі // Зоря Полтавщини. 1954. № 248. С. 4. 6. Мирний В. Біблія для віруючих і невіруючих // Зоря Полтавщини. 1958. № 112. С. 3. 7. Стоцький Я. Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України (1954–1959 рр.). URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10557.html> (дата звернення 01.04.2017).
8. Тєвікова О. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953–1964 рр.) URL: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/08/tevikova.htm> (дата звернення 01.04.2017).
9. Тищенко В. Сарські храми // Зоря Полтавщини. 1954. № 203. С. 3.

References

1. Derzharchiv Poltavskoyi obl. F. R-6828. Op. 1. Spr. 12. Ark. 9. 2. Derzharchiv Poltavskoyi obl. F. R-6828. Op. 1. Spr. 51. Ark. 20. 3. Derzharchiv Poltavskoyi obl. F. R-5465. Op. 1. Spr. 136. Ark. 46. 4. Lagodych M. Antyreligijna borot'ba v SRSR u seredyni XX st. [Anti-religious struggle in the USSR in the mid-twentieth century] // Materials mezhdunarodnoy scientific conference «Between Vzaymootnoshenyya polytykoy and Christianity», Donetsk, February 24–25, 2006. Rovno: PPDМ, 2006. Pp. 39–43. 5. Ladur O. Naukovo-ateyistychna propaganda v shkoli [Scientific-atheistic propaganda at school] // Zorya Poltavshhyny. 1954. # 248. P. 4. 6. Myrnyj V. Bibliya dlya viruyuchykh i neviruyuchykh [Bible for believers and non-believers] // Zorya Poltavshhyny. 1958. # 112. P. 3. 7. Stots'kyj Ya. Ateyistychna propaganda u konteksti обмеzhennya svobody sovisti v західних областях Украйны (1954–1959 rr.) [Atheistic propaganda in the context of restrictions on freedom of conscience in the western regions of Ukraine (1954–1959)]. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10557.html>. 8. Tyevikova O. Formy ta metody antyreligijnoyi borot'by vlady v Украйны (1953–1964 rr.) [Methods antireligious combat power in Ukraine (1953–1964)] URL: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/08/tevikova.htm>. 9. Tyshhenko V. Sars'ki hramy [Sarskaja temples] // Zorya Poltavshhyny. 1954. # 203. P. 3.

Виктория Терещенко**МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ
ГОСУДАРСТВЕННОГО АТЕІЗМА В СЕРЕДИНІ 1940–1950-Х ГГ.**

В статтє, на основє аналізу наукових публікацій, архівних документів и прєссы, рассматриваются мероприятия советской власти по внедрению атеистических ценностей в жизни советского населения в середине 1940–1950-х гг. Значительное внимание уделено деятельности культурно-образовательных учреждений в Полтавской области по вопросам антирелигиозной пропаганды.

Ключевые слова: государственно-церковные отношения, антирелигиозная пропаганда, атеистическое воспитание, Полтавское областное лекционное бюро, Полтавский институт усовершенствования квалификации учителей.

Victoria Tereshchenko**THE MECHANISM OF REALIZATION OF POLICY OF STATE ATHEISM IN
THE MIDDLE OF THE 1940–1950**

In the article the measures of soviet power are examined about introduction of atheistic values in life of soviet population in a middle 1940–1950 on the basis of analysis of scientific publications, archived documents and press. Considerable attention is spared to activity of educational establishments in Poltava region on questions antireligious propaganda.

Key words: state-church relations, antireligious propaganda, atheistic education, Poltava regional lecture bureau, Poltava institute of improvement of qualification of teachers.